

IDENTITATE ȘI ALTERITATE ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC PREPAȘOPTIST: ASPECTE DIN VIAȚA COTIDIANĂ A ALOGENILOR EVREI SURPRINSE DE CĂLĂTORII ȘI CONSULII FRANCEZI

Violeta-Anca EPURE*

Identity and Alterity in Pre-1848 Romanian Space: Aspects of the Daily Life of Jewish Communities in the Vision of French Travellers and Consuls

Abstract. *The accounts of French travellers and consuls contributed to shaping a clear image of Jewish communities in pre-1848 Romanian Principalities. Jews formed the largest minority and a community which, through its economic activity, had an important bearing upon social life. French observers prior to 1848 noted the involvement of Jews in trade, tenancy, craft activities, usury and manufacturing, and observed that many owned houses and booths. Capturing some of the most diverse aspects of the existence of Jewish allogenes (family life, religious organisation, occupations practiced, external appearance, mentalities, the manner in which they related to the natives or were perceived by them, etc.), the writings of French travellers and consuls contribute to the reconstruction of the image of the Jewish communities in pre-1848 Romanian Principalities.*

Keywords: *identity, alterity, Romanian Principalities, Jewish communities, French travellers and consuls, vision.*

Cuvinte-cheie: *identitate, alteritate, Principatele Române, evrei, călători și consuli francezi, viziune.*

Relatările voiajorilor străini despre Principatele Române sunt considerate de către specialiștii din domeniul istoriei, dar și din alte domenii de cercetare, drept valoroase surse documentare. Autorii lor au descris lumea pe care au văzut-o, iar constatările lor sunt interesante și, în general, obiective. Interesele și condiția călătorilor străini care au ajuns în Principatele Române sunt felurite, iar însemnările lor cuprind o mare varietate de știri cu privire la diferitele aspecte ale existenței de altădată a poporului român; ele se opresc cel mai adesea asupra organizării de stat și a obligațiilor impuse de Imperiul Otoman, asupra bogățiilor din cele două principate, asupra înfățișării orașelor sau a populației, asupra modului de viață al diferitelor clase sociale și a relațiilor care existau între ele¹. Relatările călătorilor străini sunt extrem de interesante atât din prisma informației istorice conținute, cât și prin latura lor critică.

De la sfârșitul secolului al XVIII-lea, rolul Principatelor Române a sporit în cadrul „chestiunii orientale”, iar numărul de relatări, proiecte, informări cu

* Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava, România; e-mail: violetaanca@atlas.usv.ro.

¹ Popa 2011, p. 169; Brociner 2015, p. 91; Berza 1968, p. XIII.

caracter diplomatic în mediile franceze² a crescut. Poziția Franței, aliată cu Austria, s-a remarcat prin politica de salvagardare a integrității Imperiului Otoman, aflat în perioada sa de recul. Franța urmărea să stabilească un echilibru la nivel european, care putea fi realizat prin „concertarea” pretențiilor ruse în Balcani. Pe acest fond convulsionat politic, ultima parte a secolului al XVIII-lea și primele decenii ale celui de-al XIX-lea s-au caracterizat printr-o efervescență spirituală și intelectuală neobișnuită în cele două principate. Contactele cu Europa au sporit. Cunoașterea Principatelor Române, percepute în Apus drept hotarele exotice ale Europei iluministe, a căpătat în primele decenii ale celui de-al XIX-lea veac dimensiuni de explorare pentru majoritatea observatorilor francezi³. Imaginea celuilalt a fost percepută de călătorii străini din perioada 1821-1848 cu interes, cu o mai deplină înțelegere și mai multă fidelitate decât cei din perioada precedentă. Era vremea plămădirii conștiinței naționale, de cristalizare a opiniei publice, de creare și dezvoltare a instituțiilor și de evidente transformări pe plan economic, politic și social⁴.

Pornind de la scrierile voiajorilor și consulilor francezi prepașoptiști, ne-am propus, în prezentul studiu, să redăm o serie de aspecte din viața cotidiană a alogenilor evrei care trăiau în cele două principate extracarpătice la finele secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a celui de-al XIX-lea.

Unii observatori francezi s-au oprit asupra *organizării bisericești, a credințelor și superstițiilor* autohtonilor. François Recordon, venit în capitala valahă la 1815, după tatăl său, ce deținea acolo un han, observa, pe lângă majoritarii ortodocși, și prezența unor oameni de alte etnii și confesiuni: armeni, romano-catolici, luterani, calvini și evrei. Despre ultimii, francezul amintea că erau destul de numeroși și aveau propriile lăcașe de cult. În număr de cinci sau șase mii, evreii trăiau mai cu seamă în București, Craiova și Ploiești, unde se îndeletniceau cu precădere cu cămătăria și negustoria, beneficiind totodată de „o mare libertate a cultului din partea cărmuirii”. Din păcate, atitudinea autohtonilor era una ostilă, evreii fiind nevoiți să suporte, potrivit călătorului francez, „insulte populare de rând”. Recordon mai observa că locuitorii de la oraș erau mai intoleranți decât cei din zonele rurale față de evrei. Orășenii chiar făceau o mândrie din a-i persecuta pe alogeni evrei⁵. Însă și la țărani se observau atitudini antisemite: ei îi considerau pe evrei blestemați și îi urau, ca, de altfel, pe toți cei care nu aveau aceeași religie cu ei. Recordon insista, totuși, că evreii erau soți buni, părinți responsabili, că erau fericiți în mijlocul familiilor lor, unde găseau înțelegere și consolare, că

² Mai cu seamă după tratatul de la Kuciuk-Kainargi, din 1774, în urma căruia Rusia, învingătoare, a obținut de la Poarta otomană dreptul de a stabili consuli și viceconsuli în principate, la București și Iași (Boicu 1986, p. 207-248; Leancă 2005, p. 99; Mărieș 1985, p. 7).

³ Muntean 2005, p. 168.

⁴ Cernovodeanu 1992, p. 1093-1094; Vitcu 2002, p. 23.

⁵ *Călători străini* 2004, p. 678; Brociner 2015, p. 93.

erau inteligenți, harnici, cu dragoste de muncă, că săreau în ajutorul semenilor. Aceeași sursă mai menționa că „rar vezi vreun evreu cerșetor” și, chiar dacă practicau cămătăria, nu erau necinstiți. Un alt aspect pozitiv surprins de Recordon era acela că ei își respectau cu strictețe sabatul și celelalte sărbători, precum și dogmele religioase⁶.

În mai 1834, Bois-le-Comte, funcționar la Ministerul Afacerilor Externe Francez, în misiune în Europa Sud-Estică și Orientul Mijlociu, vizitând cu ocazie Iași și București, consemna starea de ignoranță a clerului ortodox autohton⁷, precum și faptul că aproape toată populația Moldovei era ortodoxă. Totuși, în Principatul Moldovei, mai trăiau, aprecia el, și vreo 40000 de catolici, aproximativ 1000 de protestanți, dar și evrei. Invazia treptată a evreilor, așezați în număr mare cu precădere în Moldova, unde se refugiaseră din Imperiul Țarist, din cauza măsurilor luate de autoritățile ruse de a-i supune conșcripțiilor militare, era temută, percepută de autohtoni drept un flagel⁸.

Aspectele legate de *viață urbană* au atras, la rândul lor, atenția voiajorilor francezi. În *Journal des Campagnes faites au service de la Russie en 1790 – par le Comte de Langeron, Général en Chef*, nobilul francez trecea în revistă principalele orașe moldovene și muntene⁹, care, asemenea celor poloneze, erau „o îngrămădire enormă și urâtă de case mari, prost clădite sau de colibe de țărani sau de evrei”¹⁰. Călătorul francez sublinia lipsa sistematizării¹¹. Locuințele de la oraș erau lipsite de „vreo aliniere”¹².

Balthazar Hacquet, în jurnalul dedicat celei de-a doua călătorii prin Moldova, a lăsat și o descriere a Botoșanilor: orașul, aflat la adăpost de atacurile turcilor, era, la sfârșitul celui de-al XVIII-lea veac, o așezare deschisă și foarte populată. Hacquet remarca că era primul târg din Țara de Sus, cu o intensă activitate comercială, unde viețuiau alături de moldoveni, greci, armeni, dar și evrei. Alogenii evrei încercau să trăiască numai din comerț; spre surprinderea sa, a descoperit acolo mărfuri franțuzești sau englezești, dar a remarcat și frumusețea țesăturilor turcești, precum și a eșarfelor și basmalelor aduse din Orient, de care erau interesate mai ales femeile¹³.

Ajuns la Iași în toamna anului 1835, M. Cochelet putea face o comparație între capitalele celor două principate. Sub raportul „confortului și

⁶ *Călători străini* 2004, p. 677-678; Brociner 2015, p. 93; *Istoria românilor* 2002, p. 67; Cihodaru et alii 1980, p. 415.

⁷ Hurmuzaki 1913, p. 353-354; Brociner 2015, p. 94.

⁸ Hurmuzaki 1913, p. 362; *Călători străini* 2006, p. 133-134; Brociner 2015, p. 95; Ivănescu 2002a, p. 57.

⁹ *Călători străini* 2001, p. 933; Leancă 2005, p. 112; Iorga 1981, p. 438; Spinei, Spinei 1994, p. 369, 377; Duțu 1983, p. 82.

¹⁰ *Călători străini* 2001, p. 941.

¹¹ *Ibidem*, p. 941; Spinei, Spinei 1994, p. 386.

¹² *Călători străini* 2001, p. 941; Spinei, Spinei 1994, p. 386.

¹³ *Călători străini* 2001, p. 839; Marin 1981a, p. 108; Marin 1981b, p. 111; Murariu 1981, p. 138-139; Fassel, Chițanu 1978, p. 339.

împrejurimilor”, călătorul francez aprecia că șederea la Iași era de preferat celei în București¹⁴. La curtea de la Iași, Cochelet a admirat impresionanta colecție de tablouri, despre care se spunea că ar fi fost cumpărată la un preț mic de la un evreu, care a adus-o tocmai din Polonia, unde fuseseră „devalizate toate palatele”, „în urma ultimei revoluții”¹⁵.

Fanny de la Rochefoucauld istorisea în jurnalul dedicat călătoriei sale prin principate că orașul Iași, în care nu stătuse decât vreo două zile, era destul de friguros și locuit de evreii expulzați din Rusia¹⁶.

De asemenea, în paginile scrise de călătorii francezi prepașoptiști, se regăsesc și ample informații cu privire la *îndeletnicirile* locuitorilor. În memorialul său de călătorie, contele d'Hauterive consemna că o mare parte a pământului din Principatul Moldovei nu era cultivată¹⁷. Grâul era din abundență, pământul fertil putea hrăni un mare număr de cai și vite. De asemenea, producția de miere era absolut impresionantă de vreme ce în Moldova se obținea „profit din iarbă și flori”. Mierea moldovenească lua drumul Venetiei și al Triestului, prin intermediul comerțului făcut de negustorii evrei¹⁸.

La 1807, contele de Guillemineot menționa numărul mare de vite existente în principate¹⁹. Nobilul francez mai remarcă faptul că, deși, mai înainte, existaseră încercări de a întemeia niște manufacturi, „tulburările, războiul, lipsa de fonduri și mai ales de oameni” au făcut ca ele să fie sortite eșecului. Muncitorii întâlniți în principate erau de altă nație: nemți, evrei sau armeni, dar majoritatea erau de „o stângăcie extremă”²⁰.

Informații despre *populația* Moldovei și a Valahiei, clasele sociale, prezența a numeroși alogeni alături de autohtoni, se regăsesc în scrierile oaspeților francezi. Contele d'Hauterive distingea la 1785 până la „șapte soiuri de oameni în Moldova”: pe lângă boieri, oamenii de curte, boierii de treapta a doua, negustorii moldoveni, negustorii greci, nemții, evreii²¹ și „poporul, umplând ulițele”²². Fizionomia și îmbrăcămintea deosebită erau elementele care contribuiau la identificarea cu ușurință a etnicilor evrei: „capul în formă pătrată”, „creștet ascuțit la bărbie, acoperit de o cușmă de blană neagră din care atârnă în față două cozi de păr în toată lungimea lor, în timp ce la spate, capul

¹⁴ Vărzaru 1984, p. 56.

¹⁵ Era vorba de puternicele războaie de eliberare națională și socială din 1830-1831, izbucnite în urma dezmembrării Poloniei în urma hotărârilor adoptate la Congresul de Pace de la Viena (*ibidem*, p. 57).

¹⁶ Bardy 1992, p. 323; Ivănescu 2002b, p. 76-77.

¹⁷ Lăzărescu 1985, p. 293, 304.

¹⁸ *Călători străini* 2000, p. 649-695; Lăzărescu 1985, p. 293, 304.

¹⁹ *Călători străini* 2004, p. 366-367.

²⁰ *Ibidem*, p. 940; Spinei, Spinei 1994, p. 385.

²¹ *Călători străini* 2000, p. 691.

²² *Ibidem*, p. 691; Siupiur 1995, p. 76; Munteanu-Breastă 1998, p. 716; *Istoria românilor* 2002, p. 67.

le este ras și căroră o mică barbă la capătul bărbiei le dă aerul unor capre de Angora”²³. Călătorul francez nu avea tocmai cuvinte de laudă la adresa reprezentanților acelei nații: el consemna, malițios, că evreii le datorau „nemților de a nu fi cei mai mari hoțomani din țară”. Se ocupau, conform aceleiași surse, cu tâmplăria, croitoria sau vânzarea de ceasornice, pe care le practicau destul de bine²⁴.

Contele de Langeron estima cu ezitare populația Principatelor Dunărene la 1700000 de locuitori și o aprecia ca fiind „neîndestulătoare pentru întinderea țării”. În plus, în Moldova și în Valahia bântuiau ȣiganii, un „neam nomad de cerșetori și de hoți”²⁵. Interesant este că militarul francez îi aseamăna pe ȣigani cu evreii prin obiceiuri, port și prin meseriile pe care le practicau²⁶.

Viceconsulul francez de la Iași, Joseph Parant, amintea situația evreilor care trăiau în Moldova: foarte numeroși și îndeletnicindu-se cu negustoria și „zărăfia”. El remarcă, totodată, și situația lor privilegiată în raport cu stăpânirea, căreia îi aduceau mari venituri. Parant nu avea însă cuvinte prea laudative referitoare la această nație, pe care o considera un adevărat „flagel” pentru societate, pe care o jefuiau și o rodeau „fără încetare”: neavând patrie²⁷, evreii, caracterizați printr-o „calicenie [...] sordidă”, nu erau legați „de nici o țară, de nici o cărmuire particulară”²⁸.

Charles Frédéric Reinhard nota chiar în primul paragraf al *Rapport sur la Valachie et la Moldavie* că acolo trăiau oameni „de rase diferite”, dintre care unii, datorită „șederii îndelungate”, puteau fi considerați pământeni, deși se deosebeau de autohtoni prin origine, limbă și religie. Amintea de greci, dar și de evrei, mai numeroși în Moldova, precum și de armeni și ȣigani²⁹. În rândul evreilor, Reinhard îi înscria pe „aproape toți muncitorii”, atrași „fie de o soartă nenorocită, fie de ușurința dacă nu de a face avere, cel puțin de a-și câștiga pâine cu o muncă și mijloace modeste”³⁰. Cum localnicii, catalogați de oaspetele francez drept leneși și ignoranți, nu erau „apți pentru industrie și comerț regulat”, meseriile care aveau legătură cu cele două domenii, precum și acelea care țineau „de artă și știință”, au sfârșit prin a ajunge pe mâna străinilor. Nu de puține ori, străinii stabiliți în principate se molipseau de „viciile” autohtonilor. Totodată, el mai sublinia faptul că evreii orientali erau puțini, majoritatea proveneau „din Germania și din țară” și vorbeau nemțește³¹.

²³ *Călători străini* 2000, p. 691.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*, p. 939-941; Leancă 2005, p. 113; Spinei, Spinei 1994, p. 384.

²⁶ *Călători străini* 2001, p. 941; Iorga 1981, p. 438; Spinei, Spinei 1994, p. 387.

²⁷ *Călători străini* 2001, p. 1312; Hurmuzaki 1889, p. 520-521; Hurmuzaki 1885, p. 188.

²⁸ *Călători străini* 2001, p. 1312.

²⁹ *Călători străini* 2004, p. 251; Holban 1935, p. 26.

³⁰ *Călători străini* 2004, p. 252.

³¹ *Ibidem*; Holban 1935, p. 27; Brociner 2015, p. 93.

Contele de Guilleminot nota în memoriul adresat superiorilor săi, dedicat Valahiei și Moldovei, că locuitorii lor erau „destul de buni”, deși pe unii îi cataloga ca fiind leneși, zgârciți și stăpâniți de viciul băuturii. Excepție făceau armenii, grecii, dar și evreii, care trăiau în principate și care excelau „în arta de a trage pe sfoară”³².

Diplomatul francez J. M. Tancoigne menționa prezența în satele din împrejurimile Iașilor a numeroși evrei. A remarcat frumusețea femeilor, dar și ciudățenia costumului lor³³.

În *Lettres sur la Valachie ou observations sur cette province et ses habitants écrites de 1815 à 1821 avec la relation des dernières événements qui y ont eu lieu*, François Recordon aprecia că populația Valahiei număra aproape 600000 de oameni, dintre care aproximativ 80000 erau străini: din rândul celor din urmă, oaspetele francez îi menționa pe greci, armeni, germani, ruși, evrei, sârbi, bulgari, unguri, transilvăneni, dar și pe francezi, italieni și țigani³⁴. Situația era similară și în deceniul următor, când Raoul Perrin remarca, cu ocazia vizitei în principate, efectuată, se pare, în perioada 1830-1837, prezența reprezentanților mai multor nații în capitala Valahiei: „muntenii, moldovenii, rumeliți, bulgari, sârbi, bosnieci, armeni, ruși, crimeeni, basarabeni, transilvăneni, unguri, italieni, germani și mai ales evrei”. Despre cei din urmă, călătorul francez scria că puteau fi întâlniți „peste tot” și că se făceau remarcați „prin dezordinea și mizeria cea mai cinică, cea mai revoltătoare”³⁵.

Consulul Franței de la Iași, Huber, remarca prezența masivă a evreilor în Moldova celui de-al patrulea deceniu al secolului al XIX-lea, consecință a toleranței și protecției turcești. Cum numărul acestor alogeni crescuse, localnicii se gândeau să-i impună o limită³⁶.

Auguste Labattut, în timpul voiajului de la Viena la Constantinopol făcut pe Dunăre și mai apoi pe Marea Neagră în 1837, a trecut și prin principate. Ulterior, literatul francez și-a publicat impresiile de călătorie în *Revue de Paris*. În acel articol, Labattut nota că Iașii numărau pe atunci 40000 de locuitori, dintre care vreo 12000-15000 erau evrei³⁷. Șederea în Moldova i-a oferit ocazia să-i cunoască destul de bine pe respectivii, de vreme ce voiajorul francez consemna:

„[...] întreg comerțul, toate meseriile sunt în mâinile lor, dar caftanele lor înalte, anteriile lor lungi și negre, costum obligatoriu și uniform, alcătuiesc pentru privitor o clasă bine distinctă, ca și moravurile lor, religia lor și disprețul pe care

³² *Călători străini* 2004, p. 363-364.

³³ *Ibidem*, p. 530.

³⁴ *Ibidem*, p. 662; Iorga 1981, p. 84; Isar 2005, p. 233.

³⁵ *Călători străini* 2006, p. 753; Brociner 2015, p. 95.

³⁶ Platon 1996-1997, p. 225.

³⁷ *Călători străini* 2006, p. 713-714; Brociner 2015, p. 95.

atât cei mari, cât și cei mici le arată, despărțindu-i în chip radical de restul populației”³⁸.

Deși monopolul comercial otoman părea cuprinzător, ingeniozitatea negustorilor, avariția principilor fanarioți, stăruința consulilor străini și complicitatea dregătorilor otomani au permis funcționarea unui comerț întrucâtva înfloritor³⁹. Pagini însemnate din scrierile călătorilor și consulilor francezi au fost dedicate *activităților comerciale* desfășurate în Principatele Române. Alexandre d’Hauterive, spre exemplu, scria că Moldova trimitea sare în Polonia, cai, boi și oi în Germania și Turcia, ceară la Trieste și Veneția. Se importau bijuterii de la Viena, postavuri de la Lipsca, pânze din Silezia și băuturi din Prusia, precum și blănuri de vulpe, lup sau iepure din Rusia. Negustorii evrei jucau un rol important în aceste activități. Contele francez mai amintea că acei comercianți transportau ceara de albine până la Liov și Cracovia, uneori chiar până la Brody, de unde achiziționau pânzeturi⁴⁰.

În memoriul dedicat stării Moldovei de la finalul veacului al XVIII-lea, viceconsulul francez de la Iași, Joseph Parant, consemna că evreii erau aceia care „omoară comerțul și descurajează pe puținii negustori cinstiți, care ar vrea să-l facă să înflorească”. Ei se ocupau cu negoțul și cu zărăfia și, deși reprezentau un adevărat „flagel pentru societăți” pe care le jefuiau fără încetare, ei procurau stăpânirii o mulțime de bani⁴¹. Cu privire la importul din cele două principate, Reinhard consemna în raportul său că de la Lipsca se aduceau postavuri, stofe și gablonțuri. Evreii erau cei care se ocupau de acest comerț, în timp ce de cel cu Constantinopolul se ocupau negustorii greci. Reinhard mai menționa și că evreii erau mai numeroși în Moldova decât în Valahia, dar și că respectiva îndeletnicire le aducea mulți bani⁴².

Într-o depeșă din 24 iulie 1806, adresată de la Iași, mamei sale, Christine Reinhard remarca că industria și comerțul erau monopolizate de negustorii ambulanți greci și nemți, „evrei cei mai mulți”. Despre cei din urmă, soția consulului francez de la Iași scria că aveau mulți bani; în schimb, aspectul lor era destul de neîngrijit, „încât ți-e silă să ai de-a face cu ei”⁴³.

Diplomatul Bois-le-Comte observa că evreii acaparaseră cele mai lucrative ramuri ale economiei; cel mai afectat era, însă, comerțul cu amănuntul, care trecuse aproape în întregime în mâinile lor. Reluând spusele unui general rus, cunoscător al situației din Moldova, el concluziona că evreii

³⁸ *Călători străini* 2006, p. 713-714.

³⁹ Iorga 1940, p. 11; Penelea 1973, p. 145; Stroia 1992, p. 42-43; Boicu 1985, p. 13-14; Vlad 1983, p. 74.

⁴⁰ *Călători străini* 2000, p. 530; Kara 1972, p. 477; Ionescu 1974, p. 272; Ivănescu 2002b, p. 75; Bădărașu, Caproșu 1974, p. 274.

⁴¹ „Niște case de comerț franceze în Moldova nu ar putea să nu ajungă acolo la înflorire și la prosperitate mai ales pe timp de pace cu Rusia” (*Călători străini* 2001, p. 1312-1313; Hurmuzaki 1889, p. 520-521; Hurmuzaki 1885, p. 184; Mischevca 1999, p. 168-169; Ionescu 1974, p. 270).

⁴² *Călători străini* 2004, p. 274; Brociner 2015, p. 93.

⁴³ *Călători străini* 2004, p. 292-293.

ocupaseră totul, substituind peste tot „monopolul lor vânzării libere și directe a produselor”⁴⁴. Diplomatul francez scria că evreii se ocupau cu comerțul cu rachiu, boierii cedându-le acel privilegiu. Ei le vindeau țăranilor rachiu pe datorie, iar odată stârnită acea patimă, de multe ori țăranii ajungeau la ruină: „casele, recolta și chiar familiile lor vor ajunge la cheremul evreilor. Țăranul moldovean va ajunge la același grad de abrutizare cu cel polonez”⁴⁵. Huber, în 1841, și Guérout, consulul francez de la Iași, la 1848, semnalau în linii mari aceeași situație; primul menționa, în plus, și impozitarea excesivă a evreilor de către ocârmuire, în timp ce conaționalul său îi istorisea, epistolar, lui Lamartine, superiorul său din capitala Franței, că evreii „îndeplinesc aici toate meseriile în posesia întregului comerț. Trăind ca într-o țară cucerită, detestați, dar necesari”, ei erau, potrivit consulului francez, „sufletul tuturor tranzacțiilor, bune sau rele”. El lăuda, totodată, „resortul și vitalitatea industrioasă a acestei rase extraordinare”⁴⁶.

Publicistul de origine franceză Hippolyte Desprez îi cataloga pe evrei drept o pacoste pentru Moldova⁴⁷: „setea lor de aur și acel geniu al speculației specific rasei lor îi transformă într-un adevărat pericol pentru populația nepregătită. Ei îi exploatează nemilos pe țăranii moldoveni, transformându-i în servitori”⁴⁸.

Jean Alexandre Vaillant, cunosător al realităților sociale, politice și culturale din principate de la jumătatea celui de-al XIX-lea veac, scria despre evreii din Moldova că, în mare parte, proveneau din Rusia și Polonia, că erau arendași și erau neîndurători. În schimb, confracții lor stabiliți în Valahia erau, în viziunea oaspetelui francez, „vrednici de stimă”. În plus, erau mai bine organizați, proveneau cu precădere din Spania și din Turcia și se făceau remarcați printr-o „înfațișare frumoasă, sunt înalți, se acomodează ușor cu civilizația europeană, unii dintre ei sunt bine educați și de condiție bună”. Evreii din Moldova aveau, potrivit aceleiași surse, „ceva în comun cu tătarii”. Vaillant era încredințat că putea „recunoaște în ei pe acei avari care, în secolul al IX-lea, au îmbrățișat iudaismul”⁴⁹.

Aurelie-Marguerite de Soubiran s-a căsătorit la 1848 cu Grigore Ghica, fiul domnului Grigore al IV-lea Ghica și al Mariei Hangerli. După stabilirea sa în capitala valahă, a ajuns să cunoască destul de bine societatea românească. În lucrarea *La Valachie Moderne*⁵⁰, franțuzoaica avea cuvinte de laudă la adresa populației evreiești din Moldova, care se îndeletnicea cu munca manuală și

⁴⁴ Hurmuzaki 1913, p. 362-363; Platon 1996-1997, p. 227-228; Callimachi, Georgescu 1964, p. 259.

⁴⁵ *Călători străini* 2006, p. 133-134; Brociner 2015, p. 95.

⁴⁶ Platon 1996-1997, p. 228; Ionescu 1974, p. 270.

⁴⁷ *Călători străini* 2007, p. 658; Brociner 2015, p. 96.

⁴⁸ *Călători străini* 2007, p. 658.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 359, 378; Brociner 2015, p. 97.

⁵⁰ Publicată la Paris în 1850 (Brociner 2015, p. 97).

care se remarcă în anumite profesii. O nominaliza pe cea de croitor de rochii de damă: paradoxal, dar din acele ateliere conduse „de câte un evreu murdar și bubos” ieșeau toalete minunate și scumpe⁵¹.

Alteori, *aspectul exterior al locuitorilor* a atras atenția oaspeților francezi. Recordon observa că îmbrăcămintea femeilor din popor se constituia dintr-o cămașă, peste care purtau „două fote de stofă destul de groasă”, în dungi colorate, iar pe cap – „o băsmăluță care pune în valoare farmecul chipurilor lor”, deși adesea fețele lor erau arse de soare. Recordon era încântat de eleganța femeilor de la țară. Puține dintre ele purtau la gât salbe din monede de argint, asemenea țigăncilor, și mai rar, de aur, ca evreicele⁵².

Xavier Hommaire De Hell, inginer și geograf francez, care a rezidat la Iași vreme de doi ani, remarcă faptul că evreii din Principatul Moldovei erau de „o murdărie proverbială”, de o umilință slugarnică. Își duceau traiul în condiții mizere în cocioabe infecte. Călătorul francez concluziona că ei „au coborât de pe ultima treaptă a speciei umane”, că urmau întocmai recomandarea din *Sfânta Scriptură* „creșteți și vă înmulțiți”. Era, poate, și una dintre cauzele creșterii foarte rapide a numărului lor, fapt care îngrijora ocărnuirea. Hommaire de Hell îi compara cu un „nor gros de corbi negri” ce stăteau la pândă și săreau pe orice străin. În plus, erau indiferenți la injurii și dispreț și, totodată, atât de insistenți încât, într-un final, ajungeau „să pună stăpânire pe el în așa fel că prezența lor devine necesară”. De Hell amintea în scrierile sale și despre aspectul exterior al alogenilor evrei: constumația lor se compunea dintr-o „rochie neagră de stambă, ce lucește de murdărie, izmene de pânză, încălțăminte uzată”. Ca semne distinctive, oaspetele francez mai amintea și de „barba ascuțită” și de „șuvițele de păr lipite de tample”. Asemeni țișanilor, le inspirau dezgust autohtonilor. În schimb, femeile, spre deosebire de soții lor, erau frumoase, cu trăsături plăcute și grație orientală⁵³.

Unii voiajori francezi s-au oprit, în scrierile lor, și asupra unor *aspecte de viață mondenă*. Prințul de Ligne scria despre haremul domnului Alexandru Mavrocordat Firaris, acuzat că ar fi îngăduit accesul acolo „tuturor celor care plăceau odaliscei sale”.

„Un doctor evreu cu gravitate era tot timpul de gardă cu detașamentul care păzea porțile haremului. Trebuia să te supui examinării sale medicale și de îndată ce semnele de sănătate și o anumită reputație a moravurilor, nu din cale afară de dezmațate, își procurau un bilet de intrare, acest bilet era unul de liberă invitație la plăcere”⁵⁴.

Contele de Langeron consemna în memorialul dedicat campaniilor militare făcute în serviciul Rusiei la 1790 că boierii moldoveni obișnuiau să se plimbe călare pe străzile din Iași: „boierul stând ghemuit ca o maimuță pe un

⁵¹ *Călători străini* 2009, p. 153; Brociner 2015, p. 97.

⁵² *Călători străini* 2004, p. 668.

⁵³ *Călători străini* 2007, p. 634-637; Brociner 2015, p. 97.

⁵⁴ *Călători străini* 2001, p. 920-921.

cal acoperit tot de zorzoane și de panglici și urmat de un jocheu evreu cu barbă și de treizeci sau patruzeci de zdrențăroși”⁵⁵.

Consulii Franței au surprins, la rândul lor, în rapoartele pe care le-au întocmit, și o serie de realități din viața comunităților evreiești. La 5 martie 1825, Hugot îi semnală lui Damas că în principate circulau de câteva luni plăștri turcești falși din aur. În acea chestiune, chiar fusese arestat un evreu din Botoșani, care a solicitat atât protecția consulului francez, cât și a celui austriac, susținând că era nevinovat. Consulul francez îi bănuia de falsificarea monedelor chiar pe agenții fiscali ai domnului⁵⁶. Presupusul vinovat a fost eliberat în aprilie⁵⁷.

La 23 octombrie 1829, Viollier scria despre expulzarea evreilor din Iași la ordinul lui Minciaki, de vreme ce cele mai multe cazuri de ciumă se înregistraseră în comunitatea lor, și despre închiderea orașului; girantul consulatului francez sublinia că de opt zile nu mai fuseseră aduse în Iași nici provizii, nici lemne, atât de necesare în anotimpul rece⁵⁸.

La 5 decembrie 1834, Duclos îi scria generalului baron Brune, ministrul de Război al Franței, despre furturile care se petreceau zilnic la Iași, comise de o bandă de evrei din Basarabia, împotriva cărora autoritățile nu luau niciun fel de măsuri⁵⁹.

În ianuarie 1847, de Nion, reprezentantul Franței la București, pomenea într-un raport pentru ministrul de Externe al Franței, Guizot, de atitudinea antisemită a autohtonilor⁶⁰. Consulul amintea, în acest context, de violențele care avuseseră loc la Galați, în preajma Crăciunului, îndreptate împotriva evreilor; lucrurile se pare că au degenerat, de vreme ce s-a ajuns chiar până la uciderea unui copil evreu, smuls din brațele mamei sale; în plus, nota aceeași sursă, ușile sinagogii au fost sparte, mobilierul distrus, iar cărțile sfinte rupte. Violențele îl îngrijorau, având în vedere faptul că numărul populației israelite din capitala moldavă crescuse la 3000 de suflete⁶¹.

Statistica cea mai bogată și mai completă în stare să ofere informații cu privire la supușii străini din Moldova din prima jumătate a secolului al XIX-lea este considerată cea din anii 1824-1825⁶². Potrivit datelor raportate de

⁵⁵ *Ibidem*, p. 938; Iorga 1981, p. 437-438; Cernovodeanu 1973, p. 54; Ionescu 1990, p. 146-147; Berindei 1963, p. 116; Spinei, Spinei 1994, p. 383; Crăciun 1966, p. 248.

⁵⁶ Hurmuzaki 1913, p. 8, 10.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 14.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 223.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 440.

⁶⁰ Hurmuzaki 1916, p. 2-3; *Documente străine* 1979, p. 169-170; Platon 1967, p. 49.

⁶¹ Hurmuzaki 1916, p. 3-4.

⁶² Este cunoscut faptul că după evenimentele din 1821-1822, sultanul Mahmud a ordonat verificarea listelor supușilor străini din Imperiul Otoman. Plângerile Porții că sudiții străini fuseseră cei care au provocat revoluția de la 1821 se bazau pe numărul mare de patente de protecție care fuseseră eliberate, precum și pe prezența grecilor în rândul personalului tuturor consulatelor. Pentru identificarea și pedepsirea sudiților care au jucat vreun rol în desfășurarea evenimentelor din 1821, sultanul a ordonat o verificare a tuturor străinilor din Moldova. La 20

consulatele străine, în Moldova se aflau 2282 capi de familie, adică 5705 suflete, dintre care 63 de sudiți francezi legali, 55 ilegali (după verificarea titlurilor de sudeție), adică un număr de 118 persoane. Această catagrafie a dezvăluit pentru prima dată proporțiile și gravitatea procesului de dobândire a protecției străine de către pământeni⁶³. În rândul sudiților austrieci se regăseau, și de această dată, și francezi. Îl menționăm pe suditul austriac de origine franceză care se îndeletnicea cu zărăfia, Michel Daniel. Dintre cei 70 de sudiți francezi înregistrați la Iași, 25 erau francezi la origine, 32 erau evrei, 3 italieni, 3 polonezi, 3 greci, 3 germani, 1 elvețian și 1 spaniol⁶⁴.

O creștere semnificativă a populației evreiești s-a înregistrat în perioada 1831-1838. Articolul 94 al Regulamentului Organic, spre exemplu, menționa creșterea rapidă a numărului evreilor, care s-au răspândit în toată Moldova⁶⁵. Recensământul populației din 1839 aprecia populația Moldovei la 1100000 de locuitori, dintre care 1001000 erau ortodocși, 58100 catolici și 80000 evrei, așezați mai cu seamă în orașe și târguri, în mâinile cărora se concentra aproape tot comerțul și industria⁶⁶.

Relatările voiajorilor și consulilor francezi contribuie la conturarea unei imagini despre comunitățile evreiești⁶⁷ din Principatele Române prepașoptiste. Era vorba de cea mai numeroasă minoritate, care, prin activitatea economică și număr, a avut o pondere importantă în viața socială. Dacă restul alogenilor care trăiau în principate au fost supuși și asimilați regimului juridic aplicat românilor, minoritatea evreiască și-a păstrat individualitatea etnică și organizarea distincte⁶⁸.

Creșterea populației evreiești în principate la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor a fost determinată de motive politice și sociale. Acțiunile fiscale și administrative dirijate împotriva evreilor, persecuțiile, războaiele au contribuit la sporirea stării de insecuritate a acestei populații, conducând la imigrarea masivă a evreilor din Prusia, Țările Baltice, din Polonia și Rusia. Apariția lor, mai întâi la granițele Moldovei și apoi în interiorul principatelor, a fost cauzată de măsurile antisemite adoptate în teritoriile aflate sub stăpânire austriacă și rusă, dar și de toleranța pe care domnii fanarioți au manifestat-o față de străini. Acceptarea lor urmărea, se

iulie 1822, caimacamii au poruncit ispravnicilor din ținuturi să înceapă verificarea supușilor străini, în numele domnitorului Ioniță Sandu Sturza. În acest sens, a fost înființat un comitet central de cercetare a sudiților și au fost redactate instrucțiuni clare cu privire la modul cum trebuiau înregistrați. În catagrafie urma să li se treacă numele, porecla, locul de origine, perioada de când se aflau în țară, precum și scopul venirii lor acolo. Recensământul sudiților a început în iulie 1824 și a durat până la 25 martie 1825 (Mărieș 1985, p. 112, 130).

⁶³ *Ibidem*, p. 112, 130; Mărieș Agapi 1970, p. 291-300.

⁶⁴ Mărieș 1985, p. 113.

⁶⁵ Ivănescu 2002a, p. 67.

⁶⁶ Hurmuzaki 1913, p. 799-800; Ivănescu 2002a, p. 67.

⁶⁷ Melinte 2015, p. 44.

⁶⁸ *Istoria românilor* 2003, p. 141.

pare, pe de o parte, creșterea numărului de contribuabili, iar pe de alta, exploatarea potențialului pe care această nație îl avea în domeniul comerțului și al meseriilor și, implicit, în dezvoltarea târgurilor și orașelor. O creștere semnificativă a numărului alogenilor s-a înregistrat mai ales după 1829, când a fost desființat monopolul turcesc asupra comerțului extern și mulți meșteșugari și comercianți s-au stabilit în târgurile și orașele din principate. Printre respectivii, se va fi aflat, cu siguranță, și un număr mare de evrei⁶⁹. Problema evreiască a reprezentat o chestiune controversată cu care societatea românească s-a confruntat de-a lungul celui de-al XIX-lea veac. Din a doua jumătate a acelui secol, ea va isca dezbateri aprinse în viața politică și culturală din principate⁷⁰.

Recordon și Bois-le-Comte au surprins în scrierile lor aspecte legate de organizarea bisericească a autohtonilor, dar și a alogenilor evrei care trăiau în principate, în vreme ce conaționalii lor Langeron, Hacquet, d'Hauterive, Cochelet, Perrin, Huber sau Fanny de la Rochefoucauld au remarcat prezența evreilor în centrele urbane. Mulți dintre observatorii francezi prepașoptiști au remarcat implicarea evreilor în comerț, arendășie, în activitățile meșteșugărești, în cămătărie sau manufacturi. Mulți dețineau case și dughene⁷¹. Astfel de informații se regăsesc în scrierile lui Hacquet, d'Hauterive, Parant, Labattut, Bois-le-Comte, Guérout sau ale soților Reinhard. Mulți dintre călătorii și consulii francezi au observat calitățile acestei nații: aplecarea lor naturală înspre negustorie, vitalitatea, energia, implicarea în viața socială, în vreme ce Joseph Parant, François Recordon, Christine Reinhard sau Xavier Hommaire de Hell nu aveau tocmai cuvinte de laudă la adresa lor. Spre exemplu, Parant vedea în prezența negustorilor evrei o veritabilă piedică în calea dezvoltării unor case de comerț franceze în principate. Oaspeților francezi nu le-a scăpat nici creșterea numărului alogenilor evrei în perioada studiată. Alteori, francezii au relatat și aspecte de viață cotidiană dintre cele mai diverse: prezența unui doctor evreu în serviciile domnitorului Alexandru Mavrocordat Firaris, costumația specifică, implicarea unor reprezentanți ai acestei nații în afaceri nu tocmai curate (falsificarea de bani, bande de hoți) sau relațiile din familie. Recordon, Tancoigne și de Hell au remarcat frumusețea evreicelor, dar și o serie de elemente distinctive ale costumului lor (salbele de aur).

Atitudinile antisemite care au apărut și în societatea românească, mai ales în mediul urban, au atras atenția lui Recordon, Viollier sau de Nion. Bois-le-Comte remarcă implicarea evreilor în comerțul cu rachiu, asupra căruia au reușit să impună un veritabil monopol. Acel lucru a contribuit, potrivit

⁶⁹ Ivănescu 2002a, p. 57; Ivănescu 2002c, p. 98; *Istoria românilor* 2002, p. 64-65; *Istoria românilor* 2003, p. 151, 153.

⁷⁰ Brociner 2015, p. 99; Ivănescu 2002a, p. 57.

⁷¹ *Istoria românilor* 2002, p. 66.

observatorului francez, la răspândirea și generalizarea alcoolismului în rândul țăranilor moldoveni sau valahi.

Surprinzând aspecte dintre cele mai diverse din existența alogenilor evrei (viață de familie, organizare religioasă, meseriile practicate, aspect exterior, mentalități, maniera în care relaționau cu autohtonii sau modul în care erau percepuți de către aceștia etc.), scrierile călătorilor și consulilor francezi contribuie la reconstituirea imaginii comunităților evreiești din Principatele Române prepașoptiste.

Abrevieri bibliografice

- Bardy 1992 – Gilles M. P. A. Bardy, *Fanny de la Rochefoucauld dans la Moldavie de Mihail Sturdza, en Bessarabie et en Bucovine. Impressions inédites d'une comtesse*, în *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XXX, 1992, 3-4, p. 319-329.
- Bădăraș, Caproșu 1974 – Dan Bădăraș, Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri până la 1821*, Iași, 1974.
- Berindei 1963 – Dan Berindei, *Orașul București. Reședință și capitală a Țării Românești (1459-1862)*, București, 1963.
- Berza 1968 – M. Berza, *Cuvânt înainte la Călători străini despre Țările Române*, vol. I, volum îngrijit de Maria Holban, București, 1968, p. V-X.
- Boicu 1985 – Leonid Boicu, *In Search for a Model of Juridical and Political Statute of Romanian Principalities during the 18th Century*, în Al. Zub (ed.), *Culture and Society: Structures, Interferences, Analogies in the Modern Romanian History / Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”*, supliment VI, 1985, p. 7-15.
- Boicu 1986 – Leonid Boicu, *Principatele Române în raporturile politice internaționale (secolul al XVIII-lea)*, Iași, 1986.
- Brociner 2015 – Ana Brociner, *Imaginea evreilor reflectată în scrierile călătorilor străini prin Țara Românească și Moldova la începutul secolului al XIX-lea (1800-1856)*, în *Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae*, XII, 2015, p. 91-100.
- Callimachi, Georgescu 1964 – Scarlat Callimachi, Vlad Georgescu, *Une source anglaise relative au commerce sur le Danube (1837-1838)*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, III, 1964, 2, p. 255-276.
- Călători străini* 2000 – *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 2000.
- Călători străini* 2001 – *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea a II-a, volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 2001.
- Călători străini* 2004 – *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, vol. I (1801-1821), s.n., volum îngrijit de Georgeta Filitti, Beatrice Marinescu, Șerban Rădulescu-Zoner, Marian Stroia, București, 2004.
- Călători străini* 2006 – Daniela Bușă (coord.), *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, vol. III (1831-1840), s.n., București, 2006.

- Călători străini* 2007 – Daniela Bușă (coord.), *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, vol. IV (1841-1846), s.n., București, 2007.
- Călători străini* 2009 – Daniela Bușă (coord.), *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, vol. V (1847-1851), s.n., București, 2009.
- Cernovodeanu 1973 – Paul Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini (secolele XV-XVIII)*, București, 1973.
- Cernovodeanu 1992 – Paul Cernovodeanu, *Importanța corpusului de călători străini pentru istoria Țărilor Române în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Revista istorică*, III, 1992, 11-12, p. 1091-1105.
- Cihodaru et alii 1980 – C. Cihodaru, V. Cristian, M. Dinu, V. Neamțu, M. Petrescu-Dîmbovița, Gh. Platon, D. Rusu, M. Timofte, *Istoria orașului Iași*, vol. I, Iași, 1980.
- Crăciun 1966 – Georgeta Crăciun, *Călători străini despre Iași în secolele XIV-XIX (elemente caracteristice)*, în *Studii și articole de istorie*, VIII, 1966, p. 238-254.
- Documente străine* 1979 – *Documente străine despre români*, București, 1979.
- Duțu 1983 – Alexandru Duțu, *Communication intellectuelle et image de l'Europe*, în *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XXI, 1983, 2, p. 81-87.
- Fassel, Chițanu 1978 – Horst Fassel, Sorin Chițanu, *Botoșanii în jurnalele de călătorie germane*, în *Hierasus*, 1978, p. 339-346.
- Holban 1935 – Marie Holban, *Texte d'un rapport inédit du Ministre Reinhard sur la Valachie et la Moldavie*, în *Revue Historique du Sud-Est Européen*, XII, 1935, 1-3, p. 23-46.
- Hurmuzaki 1885 – Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, supl. I, vol. II, 1781-1814. *Documente culese din Arhivele Ministeriului Afacerilor Străine din Paris de A. I. Odobescu*, București, 1885.
- Hurmuzaki 1889 – Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, supl. I, vol. III, 1709-1812. *Documente culese din Arhivele Ministeriului Afacerilor Străine din Paris de A. I. Odobescu*, București, 1889.
- Hurmuzaki 1913 – Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XVII, *Corespondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1825-1846) culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, publicate după copiile Academiei Române de Nerva Hodoș*, București, 1913.
- Hurmuzaki 1916 – Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XVIII, *Corespondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1847-1851): cu un apendice cuprinzând două documente din 1595 și 1599 precum și documente diplomatice rusești din 1817-1821, publicate după copiile Academiei Române de Nerva Hodoș*, București, 1916.
- Ionescu 1974 – Traian Ionescu, *L'échange maritime de marchandises entre les Principautés Danubiennes et la France durant la période 1829-1848*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XIII, 1974, 2, p. 269-284.
- Ionescu 1990 – Adrian-Silvan Ionescu, *Artă și document. Artă documentaristă în România secolului al XIX-lea*, București, 1990.
- Iorga 1940 – N. Iorga, *Un livre du père d'André Chénier sur l'Empire Ottoman*, în *Revue Historique du Sud-Est Européen*, XVII, 1940, 1-3, p. 7-16.
- Iorga 1981 – N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ediție îngrijită de Adrian Angheliescu, București, 1981.

- Isar 2005 – Nicolae Isar, *Principatele Române în Epoca Luminilor (1770-1830). Cultura, spiritul critic, geneza ideii naționale*, București, 2005.
- Istoria românilor 2002 – Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu (coord.), *Istoria românilor*, vol. VI, *Românii între Europa clasică și Europa Luminilor (1711-1821)*, București, 2002.
- Istoria românilor 2003 – Dan Berindei (coord.), *Istoria românilor*, vol. VII, tom 1, *Constituirea României moderne (1821-1878)*, București, 2003.
- Ivănescu 2002a – Dumitru Ivănescu, *Populația evreiască din orașele și târgurile Moldovei între 1774-1859*, în Dumitru Vitcu, Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc, *Modernizare și construcție națională în România. Rolul factorului alogen, 1832-1918*, Iași, 2002, p. 57-73.
- Ivănescu 2002b – Dumitru Ivănescu, *Evreii din orașul Iași în perioada 1755-1860. Repere demografice*, în Dumitru Vitcu, Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc, *Modernizare și construcție națională în România. Rolul factorului alogen, 1832-1918*, Iași, 2002, p. 74-97.
- Ivănescu 2002c – Dumitru Ivănescu, *Evrei și români la mijlocul secolului XIX*, în Dumitru Vitcu, Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc, *Modernizare și construcție națională în România. Rolul factorului alogen, 1832-1918*, Iași, 2002, p. 98-110.
- Kara 1972 – I. Kara, *Din istoria comerțului moldovenesc între anii 1829 și 1831. O corespondență comercială inedită*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași*, 9, 1972, p. 475-494.
- Lăzărescu 1985 – Dan A. Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, vol. I, *1716-1789*, București, 1985.
- Leancă 2005 – Gabriel Leancă, *Cultură politică și univers cultural în relatările călătorilor francezi prin spațiul românesc (1774-1790)*, în Alexandru Zub, Adrian Cioflâncă (ed.), *Cultură politică și politici culturale în România modernă*, Iași, 2005, p. 99-114.
- Marin 1981a – I. D. Marin, *Botoșanii de la începuturile sale până la jumătatea secolului al XVIII-lea*, în *Hierasus*, 1981, p. 105-109.
- Marin 1981b – I. D. Marin, *Botoșanii în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Hierasus*, 1981, p. 111-116.
- Mărieș Agapi 1970 – S. Mărieș Agapi, *Din abuzurile consulilor în Moldova în anii 1822-1828*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” din Iași*, VII, 1970, p. 291-300.
- Mărieș 1985 – Stela Mărieș, *Supușii străini din Moldova în perioada 1781-1862*, Iași, 1985.
- Melinte 2015 – Andrei Melinte, *Comunitățile evreiești în orașele Țării de Jos a Moldovei (din a doua jumătate a secolului al XVI-lea până la sfârșitul secolului al XVIII-lea)*, în *Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae*, XII, 2015, p. 11-48.
- Mischevca 1999 – Vlad Mischevca, *Impactul geopolitic al războaielor ruso-turce asupra Principatelor Române*, în *Studii și materiale de istorie modernă*, XIII, 1999, p. 165-187.
- Muntean 2005 – Ovidiu Muntean, *Imaginea românilor în Franța la mijlocul secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca, 2005.
- Munteanu-Breastă 1998 – N. Munteanu-Breastă, *„Moldova la 1787” în viziunea contelui d’Hauterive*, în *Revista de Istorie*, 41, 1998, 7, p. 709-720.

- Murariu 1981 – Ioan Murariu, *Iarmaroace și târguri săptămânale în Moldova (1774-1832)*, în *Hierasus*, 1981, p. 137-145.
- Penelea 1973 – Georgeta Penelea, *Regimul juridic al bâlciurilor în Țara Românească (1774-1831)*, în *Studii și materiale de istorie modernă*, VI, 1973, p. 145-160.
- Platon 1996-1997 – Alexandru-Florin Platon, *Primele elemente burgheze în Principatele Române (secolul al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea). Aspecte etnice și confesionale*, în Ion Agrigoroaiei, Gheorghe Cliveti (coord.), *Național și social în istoria românilor. Profesorului Gheorghe Platon la a 70-a aniversare / Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Istorie*, XLII-XLIII, supliment, 1996-1997, p. 223-233.
- Platon 1967 – Gh. Platon, *Situația maselor populare din Moldova în preajma și în timpul anului revoluționar 1848 (II)*, în *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași*, serie nouă, III Istorie, XIII, 1967, p. 49-80.
- Popa 2011 – Bogdan Popa, *Structuri practice și transformări politice în lumea românească. Analize, prognoze și erori ale călătorilor străini (1800-1856)*, în Irina Gavrila (coord.), *Frontierele necunoscutului, de la vest la est prin Țările Române. Impresii de călătorie (secolul XIX)*, București, 2011, p. 167-216.
- Siupiur 1995 – Elena Siupiur, *Les intellectuels roumains du XIX-e siècle et la réorganisation de la classe politique et du système institutionnel*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XXXIV, 1995, 1-2, p. 75-95.
- Spinei, Spinei 1994 – Victor Spinei, Michaela Spinei, *Însemnările cu caracter istorico-etnografic asupra principatelor române ale Contelui de Langeron*, în *Hierasus*, IX, 1994, p. 363-395.
- Stroia 1992 – Marian Stroia, *Politica expansionistă a Rusiei la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Noi mărturii documentare*, în *Revista arhivelor*, LIV, 1992, 1, p. 42-47.
- Vărzaru 1984 – Simona Vărzaru, *Prin Țările Române. Călători străini din secolul al XIX-lea*, antologie, traducere, studiu introductiv și note de Simona Vărzaru, București, 1984.
- Vitcu 2002 – Dumitru Vitcu, *Contribuția alogenilor la procesul modernizării societății românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Note preliminare*, în Dumitru Vitcu, Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc, *Modernizare și construcție națională în România. Rolul factorului alogen, 1832-1918*, Iași, 2002, p. 23-39.
- Vlad 1983 – Matei D. Vlad, *Statutul juridic al Țărilor Române în perioada 1600-1829*, în *Studii și articole de istorie*, XLVII-XLVIII, 1983, p. 63-77.